

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

на правах рукопису

АФОНІН Едуард Андрійович

СТАНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ:
СОЦІАЛЬНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Спеціальність 22.00.03 - соціальна структура,
соціальні інститути та соціальні відносини

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Харків - 1996

316. 5
316. 47

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00360446 (N)

46-34,521
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

на правах рукопису

АФОНІН Едуард Андрійович

СТАНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ:
СОЦІАЛЬНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Спеціальність 22.00.03 - соціальна структура,
соціальні інститути та соціальні відносини

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Харків - 1996

AB 34.329

Дисертацією є монографія

Роботу виконано в Інституті соціології НАН України

Науковий консультант: доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
професор СОХАНЬ Лідія Василівна

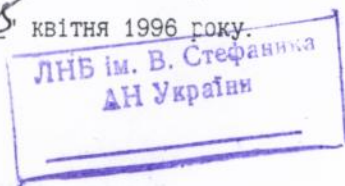
Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук,
МАКЕЄВ Сергій Олексійович
доктор соціологічних наук, професор
СОБОЛЄВ Василь Олександрович
доктор філософських наук, професор
ЛОЗОВИЙ Віктор Олексійович

Провідна організація: Одеський державний університет
ім. І. Мечникова

Захист відбудеться "27" травня 1996 року о 14 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 02.02.06 Хар-
ківського державного університету (31007, м. Харків,
вул. Мироносицька, 1).

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету за адре-
сою: 310077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розісланий "25" квітня 1996 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради Д 02.02.06
кандидат філософських наук, доцент

Шерет

І. І. Шерет

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Юридично задекларовані 6 грудня 1991 року (фактично ж утворені із об'єднань, з'єднань і частин колишньої радянської армії) Збройні Сили України від першого дня свого становлення опинились в умовах дедалі більш системної суспільної кризи. Щонайперше за цих умов виникає усвідомлення необхідності змін державної військово-політичної доктрини, з часом - економічних і технічних основ функціонування та розвитку нового війська. І, нарешті, з актуалізацією духовного компоненту військового життя криза набуває своєї системної повноти, охоплюючи всю сукупність військово-соціальних відносин. Характерно, що, власне, духовна сфера, яка, з одного боку, найповніше фокусує в собі всю складність соціальних протиріч в армії, стає, з іншого боку, визначальним фактором впливу в цілому на стан справ в ній. Адже саме духовні чинники своїм "нелінійним" характером дії істотно загострюють під час кризи "старі" й "нові" соціальні проблеми армії - економічну і правову незахищеність особового складу, в тому числі при звільненні в запас чи відставку; зростання кількості порушень військової дисципліни та правопорядку; поширення у військовому середовищі так званих нестатутних відносин; ухилення молоді від військової служби; падіння престижу військової служби і армії в цілому як воєнно-державної інституції.

Не буде перебільшенням сказати, що успадкований від колишньої радянської армії "закритий" (позбавлений зовнішніх зв'язків) характер військово-соціальних відносин та відповідні їм соціальні механізми регуляції поведінки військово-службовців (передусім позбавлений інтересів підлеглого "старий" механізм регламентованого примусу), власне, й коренять в собі основні чинники, що стають на перешкоді широким можливостям реформування української армії на кращих національних і світових традиціях та новаціях в галузі військового будівництва.

Але глибинними чинниками перешкод на шляху становлення нових ("відкритих") військово-соціальних відносин стають, очевидно, злам й тривала невизначеність як особистісних, так

і стереотипних ціннісних структур, що складають соціально-психологічні механізми формування свідомості і поведінки військовослужбовців, морально-психологічної єдності війська, його боєздатності.

Іншими словами, становлення нової військової інституції сучасної України - це є складне й багатогранне завдання для парламентаріїв і урядовців, генералітету і командирів, освітян і юнацтва, представників засобів масової інформації і широкої громадськості. Проте чільне місце в цьому ряду посідають науковці, насамперед представники гуманітарних наук. Адже нове суспільство, народжувані суспільні відносини формуватимуть нову постать воїна, політично, економічно, а головне - духовно все менш залежного від професійного невігластва чи свавілля військових командирів і начальників. Тенденція подальшого зростання почуття гідності військовослужбовця не залишатиме іншого вибору, ніж перехід військового управління на нові засади і принципи, що спиратимуться на широке гуманітарне знання, зокнайперше - в галузі військової психології та соціології.

Отже, за цих умов актуальним стає теоретичне розв'язання і практичне вирішення військово-соціальних та соціально-психологічних проблем. Воно набуває роль провідного системоутворюючого начала становлення Збройних Сил України, бо відкриває шлях до формування нових підвалин свідомості і поведінки військовослужбовця, морально-психологічної єдності нового війська, закладає гарантії сходження всієї цієї інституції до стандартів демократичного суспільства і правової держави.

Міра наукового опрацювання теми. На фоні досить активного науково-соціологічного відображення різноманітних аспектів суспільної трансформації країн СНД (І.Бекешкіна, Д.Видрін, В.Волович, Л.Гозман, Е.Головаха, О.Донцов, Т.Заславська, І.Кон, Ю.Левада, В.Небоженко, О.Оссовський, Н.Паніна, М.Попов, Ю.Прилюк, А.Ручка, Л.Сохань, В.Ядов та ін.) в цілому малодослідженими залишаються особливості трансформаційних процесів в армії. Ще й досі не з'явилося жодної військово-соціологічної праці, котра призвела б до такого суспільного резонансу і впливу на будівництво армії, як поява на Заході після "Великої депресії" книг "Американський

солдат", "Професійний солдат", "Солдат і держава", "Американський рядовий" та ін. Ці дослідження відіграли помітну роль у реформуванні західних армій: гармонізації відносин суспільства і армії, цивільних і військових; підвищенні статусу та авторитету військових; поліпшенні організаційної структури керівництва збройними силами, професіоналізації та адаптації військовослужбовців; посиленні бойової та навчальної мотивації, ефективності військової діяльності тощо. Можна лише додати, що тільки в США протягом 50-х - 60-х років опубліковано близько 200 наукових праць з військової соціології (С.Стоуфера, М.Яновітца, Р.Вільямса та багатьох ін.), які значно вплинули на долю реформ, що їх зазнали, особливо у післявоєнний період, армії США, Канади, Німеччини, Великобританії, Іспанії та інших країн Європи. Цілком невідомими залишаються поки що ці здобутки для вітчизняної військово-соціологічної науки і практики.

Ситуацію ж, яка склалася навколо вітчизняної військово-соціологічної проблематики, досить ярко і переконливо характеризує той факт, що майже до останнього часу ця галузь і в цілому культура військово-соціологічних досліджень відповідали хіба що рівню "репрезентативної культури" (за М.Поповичем). Адже дослідницькі функції галузі представляла в системі радянського воєнного відомства лише єдина (до того ж не за прямим своїм призначенням) кафедра військової педагогіки і психології ВПА ЗС СРСР ім. В.І.Леніна. Здійснені співробітниками цієї кафедри (А.Барабаншиковим, В.Давидовим, Н.Конюховим, Н.Феденко та ін.) протягом 60-х - 80-х років дослідження якщо й торкались інколи предмету військової соціології, то вони переважно мали локальний, часто-густо неприховано кон'юктурний характер, покликаний "заспокоювати" політичне та воєнне керівництво країни чи обслуговувати обмежені потреби підготовки воєнних наукових кадрів.

Крім того, надто "закритий" характер радянської військової системи не тільки не сприяв співпраці між військовими і цивільними фахівцями, але й цілком виключав можливість поширення будь-якої військово-соціальної інформації серед громадськості, чим унеможлилював розвиток військово-соціологічних досліджень.

Лише з початком так званої "перебудови", і особливо

після утворення на теренах колишнього СРСР суверенних держав і національних Збройних Сил, предметом гострих політичних дискусій і водночас наукового осмислення постало визначення воєнної доктрини нової армії (Д.Видрін, А.Данилевич, І.Гавриленко, А.Єгоров, М.Ковальський, М.Кононов, М.Мельник, С.Пирожков, Л.Тупчиєнко та ін.), а також її функцій як соціального інституту, котрі у своєму здійсненні поєднують два принципових моменти - діяльність по запобіганню війні та здатність відвернути агресію.

На основі вітчизняного та зарубіжного досвіду науковці намагались відповісти в цілому на питання: як вищезазначена функціональна двоїстість позначається на особистості військовослужбовця, а також на взаємодії армії і суспільства (П.Гарсія, А.Данилевич, А.Єгоров, К.Кизюк Ю.Костін, С.Куренков та ін.); що являє собою сьогодні армія в соціальному плані, якими є її внутрішні проблеми і труднощі, місце та роль армії в суспільстві (Єгоров Л., В.Кириллін, В.Колбенков, Р.Кембелл, І.Маккихен, І.Рековська, М.Топалов та ін.). Ці публікації суттєво доповнювали дані конкретних соціологічних досліджень (А.Бутко, С.Белановський, В.Козлов, А.Лутовіков, Ю.Макагон, В.Мансуров, С.Марзаєва, С.Маслюк, В.Перевалов, П.Повесмо, І.Сундієв та ін.).

Сплеск напочатку 90-х років демократичних рухів в країнах СНД привернув увагу дослідників й до процесів демократизації в армії, але чи не найбільший інтерес викликали вже в той час проблеми соціального захисту військовослужбовців (А.Александров, В.Бровкін, Є.Величко, В.Воробьов, І.Далов, В.Кутіщев, Н.Скрипченко, С.Шаменков, В.Шоповал та ін.). В контексті цих досліджень зроблено перші спроби визначити правовий статус і гарантії правового захисту особового складу армії (В.Анісімов, В.Бахарєв, В.Бобренєв, Є.Кофман, Г.Лоза, В.Мухін, В.Стрекозов та ін.). Під гаслами необхідності демократичних перетворень в армії розглядались й деякі соціальні проблеми, зокрема: соціально-економічного захисту військовослужбовців (Є.Далов, В.Змеєв, А.Коломійцев, В.Мухін, Г.Федоров), нестатутні відносини, що набувають поширення в армії під час суспільної трансформації (В.Анісімов, В.Буєв, Ю.Дерюгін, А.Іванов, В.Кириллов, С.Марзаєва, Л.Микитинський, І.Образцов, М.Пастернак, А.Уколов). При розгляді

соціальних проблем авторами на окремих прикладах робилися висновки щодо послаблення в цілому морально-психологічної стійкості військових колективів (В.Альошенкова, Г.Андрєєв, М.Дяченко, А.Кінсбурський, В.Крисько, Т.Лебедева, В.Мухін, С.Ощурков, М.Топалов).

В багатьох роботах доводиться необхідність реформування армії і в першу чергу військово-соціальної політики (В.Анісімов, М.Борчев, В.Воронін, Л.Івашов, Б.Макєєв, В.Чорний та ін.). В цьому контексті, зокрема, полемізується проблема рекрутування до війська (Г.Андрєєв, О.Горобцова, В.Дянін, М.Зайцевський, А.Кокорін, А.Конущкін, С.Кутищев, А.Овечкін, В.Рязанов, М.Сімаков), а також проблема співвідношення світового, радянського та відкинутого в останній період історії національного досвіду і традицій у будівництві збройних сил.

В цілому вищезазначені дослідження (переважно російських авторів) надають достатньо широке уявлення про спектр актуальної військово-соціальної проблематики періоду суспільної кризи. В той же час практично відсутні подібні розробки вітчизняних авторів. Чи не першим з них стало дисертаційне дослідження, що його завершив у 1995 році по темі кандидатської дисертації В.Галєєв.

Таким чином, цілком широка і разом з тим не систематизована палітра досвіду наукового вивчення військово-соціальних проблем, відсутність цілісного концептуального осмислення однієї з найважливіших державних інституцій - армії, що переживає водночас трансформацію і становлення у національно-культурному середовищі України, - закономірно актуалізує потребу узагальнення перших наукових здобутків і разом з тим сходження до системоутворюючих основ її функціонування і розвитку.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з концептуального підходу, в якому головною постаттю в системі військової організації стає особа військовослужбовця, основною метою дослідження є визначення структури і динаміки поведінки військовослужбовців в умовах становлення Збройних Сил України.

Реалізація мети дисертаційного дослідження спричинила розв'язання наступного комплексу основних завдань:

- теоретико-методологічне обґрунтування концепції оптимізації нормативного регулювання і саморегулювання поведінки

військовослужбовця в умовах перехідного стану суспільства;

- розробка типології нормативної поведінки військовослужбовців строкової служби;

- обґрунтування напрямів і розробка методів діагностики та соціально-психологічної корекції девіантної поведінки військовослужбовців строкової служби;

- соціально-психологічний аналіз проблем професійної реадaptaції кадрового складу збройних сил.

Джерела та емпіричний матеріал дослідження. Протягом 1992- 1994 років автор, як один з керівників і відповідальних виконавців, брав участь у проведенні Інститутом соціології НАН України соціологічних досліджень, присвячених проблемам становлення Збройних Сил України. Низку спеціальних досліджень з цієї ж проблематики здійснено за програмами і під керівництвом автора на замовлення міжнародного фонду Дж.Сороса та з власної ініціативи. В цілому було підготовлено і проведено 5 соціологічних досліджень, до програм яких долучались спеціально розроблені психологічні тести, опитано понад 5 тисяч військовослужбовців, які за віком, національністю, освітою, вислугою років, званням і родами військ репрезентували особовий склад Збройних Сил України. Результати цих досліджень, а також узагальнення і концептуальне осмислення досвіду зарубіжної та вітчизняної, загальної та військової соціології у вивченні поставленої проблеми склали емпіричну та теоретичну базу дисертаційного дослідження.

Основні результати та новизна. Наукова новизна загального результату дослідження зумовлена якісно новим (перехідним) станом суспільства і відсутністю теоретичного досвіду вивчення специфіки створення збройних сил держави шляхом їх цілеспрямованого реформування відповідно до прийнятої воєнної доктрини. Актуальне загальнотеоретичне завдання, що постає перед військово-соціальною наукою України і вимагає врахування багатьох аспектів і факторів, вирішено на основі концептуального підходу, згідно з яким головною постаттю, що впливає на успіх розбудови національних збройних сил, є особа військовослужбовця. Новизною в реалізації цього підходу є не лише міра заглиблення в об'єкт дослідження - армію, але й широка комплексна постановка і розробка проблем становлення цієї державної інституції в нових суспільно-історичних умо-

вах, коли основним суб'єктом соціальної дії стає особистість. Відповідно до визначеного підходу:

- вперше у вітчизняній військово-соціологічній науці розроблено концепцію оптимізації нормативного регулювання і саморегулювання поведінки військовослужбовців, що є єдиною методологічною і методичною основою вивчення і розв'язання різноманітних соціальних та соціально-психологічних проблем сучасної української армії, а також діагностики, корегування й оптимізації поведінки військовослужбовців за умов трансформації та становлення війська;

- обґрунтовано основні принципи оптимізації процесу регулювання і саморегулювання поведінки військовослужбовців - раціональність дій суб'єктів управління, стабільність морально-психологічного стану військових колективів, передбачення опору командно-адміністративному тиску, соціальна ефективність управління, - які релевантні за умов дії на так звані точки впливу, знімають конфліктність між коротко- та довгостроковими цілями системи, усувають можливе погіршення стану системи в разі стихійного або тривало відсутнього зовнішнього втручання;

- встановлено, що ступінь адаптації військовослужбовців до умов і вимог військової служби та, відповідно, рівень військової дисципліни прямо залежать від того, наскільки військово-соціальні норми, передусім статутні вимоги, збігаються із цінностями соціокультурного середовища, а також з цінностями, що інтеріоризовані військовослужбовцями в процесі соціалізації. Розбіжності між цими регулятивними структурами, власне, й породжують чисельні міжособистісні конфлікти у військових колективах або родинному житті військовослужбовців. В межах індивідуальності вони багато в чому спричиняють поведінку самовідсторонення особи, її схильність до зловживання алкоголем, наркоманії, готовність до втечі, заколоту й інших форм групової чи індивідуальної дезорганізації;

- визначено тенденцію до зростання розбіжностей між "де-юре" існуючими в регулятивному комплексі армії нормами (військового законодавства, статутів, інших підзаконних актів та розпоряджень, культивованих традицій, звичів, ритуалів тощо) і тими, які ще народжуються, але вже "де-факто"

заявляють про себе, посилюючи стан конфліктності в армії, збільшуючи розрив між реальною та нормативною поведінкою в армії;

- проаналізовано основні механізми і форми регуляції та саморегуляції соціальної поведінки і показано, що соціальна і соціально-психологічна структури суспільного інституту і особистості існують як цілісна система, тому намагання штучно і нерационально використовувати ті чи інші форми регуляції призводить до деформацій нормативної поведінки військовослужбовців;

- показано роль військових традицій, звичаїв та ритуалів як основних трансляторів соціальних норм і водночас ефективних засобів корпоратизації військового духу, стабілізації ситуації в окремому військовому колективі і армії в цілому; доведено необхідність всебічного розвитку цих засобів та їх активного використання у військово-виховній роботі;

- розроблено концептуальний підхід моделювання різних типів нормативної поведінки в тих чи інших ситуаціях військової служби; визначено і проаналізовано (в тому числі з точки зору дієвості) показники і фактори, що впливають на поведінку особи в цих умовах;

- вперше у військово-соціологічній практиці проведено комплексне дослідження стану і динаміки особистісних і групових ціннісно-нормативних структур військовослужбовців, у ході якого визначено архітектуру цих структур для строковослужбовців і кадрового складу збройних сил різних періодів служби, встановлено їх залежність від характеру трансформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві на перехідному етапі від тоталітаризму до демократії;

- обґрунтовано новий методологічний підхід вивчення проблем нестатутних відносин в сучасній армії, в рамках якого пропонується розглядати їх як в негативному, так і в позитивному планах: в негативному плані - як такі, що суперечать статутам, підривають їх основи, а отже і боєздатність армії, а в позитивному - як такі, що узгоджують норми з ситуацією, внаслідок чого статутні відносини дістають можливість саморозвитку, саморуху в напрямі їх вдосконалення, оновлення тощо;

- розроблено типологію девіантної поведінки військовослужбовця строкової служби залежно від соціально-психологічних якостей особистості, що визначають характер соціальної поведінки за екстремальних умов, ознаки яких набуває ситуація в армії за умов суспільної трансформації;

- вперше у вітчизняній практиці проведено комплексне дослідження соціальної поведінки військовослужбовців кадрового складу збройних сил після виходу в запас (або у відставку), під час якого визначено коло основних проблем, що виникають в умовах масового скорочення збройних сил; спрогнозовано обсяги і масовість процесів і явищ, що досліджувались; доведено необхідність широкого впровадження психокорекційної роботи з цією категорією громадян та визначено її основні напрями.

Практична значимість дослідження. Розроблена і емпірично обґрунтована в дисертації концепція оптимізації соціальної поведінки військовослужбовців, запропонована система показників і факторів, що її утворюють, а також результати аналізу емпіричних даних дають змогу не тільки виявити і вжити практичних заходів щодо подолання актуальних соціальних та соціально-психологічних проблем реформаторського етапу становлення Збройних Сил України, але й окреслити основні тенденції і детермінанти розвитку цієї інституції на майбутнє.

Результати цієї роботи цілком можуть стати основою для проведення систематичних військово-соціологічних досліджень в українській армії. Використана в програмі соціологічного опитування (на одному з етапів дослідження, в 1993 р.) "Євростандартна методика" дає можливість здійснювати у подальшому як моніторингові, так і порівняльні дослідження щодо стану соціальних процесів в українській армії та арміях країн НАТО, що набуває для України особливої ваги з огляду на її участь у європейській програмі "Партнерство заради миру".

Тенденція до розвитку демократичних процесів в Україні утворює позитивну перспективу використання результатів дослідження цих процесів в армії для практичного вирішення такої суспільно важливої проблеми, як встановлення громадянського контролю над армією. Зокрема, йдеться про назрілу потребу широкої підготовки експертів з військово-соціальної

проблематики із складу науковців, журналістів, представників різних гілок і рівнів влади, а також діячів політичних та громадських організацій і рухів.

Зрештою, недостатня забезпеченість військових навчальних закладів, фахівців і командирів Збройних Сил України науковою і методичною літературою з військово-соціальної проблематики дають підстави сподіватись на безпосереднє використання результатів дослідження як в навчальній, так і військово-практичній діяльності.

Апробація результатів дослідження. Монографія, що є дисертацією, обговорювалась на засіданні відділу соціальних програм і проектів Інституту соціології НАН України і була рекомендована до захисту. Її головні тези були апробовані на таких наукових конференціях і симпозиумах: Сьомий з'їзд товариства психологів СРСР (Москва, 9-10/04/1989 р.), Республіканська конференція "Шляхи розвитку соціально-економічного і науково-технічного прогресу союзних республік" (Каунас, 15-16/06/ 1989 р.), Міжнародна конференція "Національна безпека суверенних держав" (Київ, 5-6/10/1991 р.), Міжнародна конференція Національна безпека України (12-14/02/1992 р.), Міжнародний семінар "Катастрофічні явища радянського суспільства та саморганізуюча поведінка соціальних систем" (Київ, 6-11/09/1992 р.), Всеукраїнська конференція "Світ, що змінюється, та проблеми гуманітарної освіти у вищій школі" (Бердянськ, 9-12/09/1992 р.), Всеукраїнська конференція "Інтелектуальний потенціал нації та перспективи його використання для побудови економіки та освіти України" (Київ, 21-22/10/1992 р.), Міжнародна конференція "Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі: Теоретичні та методологічні питання" (Київ, 31/03-4/06/1993 р.), Круглий стіл "Соціальні проблеми багатодітних сімей" (Київ, 11/10/1993 р.), Міжнародний семінар "Права людини у військово-правових системах" (Київ, 5-9/09/1994 р.), Друга школа молодих соціологів України (Бердянськ, 12-18/09/1994 р.), Засідання української екологічної Академії наук (Харків, 10-15/10/1994 р.), Міжнародна конференція "Проблеми та перспективи становлення Європейської безпеки: шляхи разом" (Київ, 26-28/10/1994 р.), Міжнародний семінар "Майбутнє українсько-американських відносин" (Київ, 5-7/12/1994 р.), Міжнародна конференція "Армія

і духовність: свобода совісті та віровизнання" (Київ, 2-4/03/1995 р.), Круглий стіл "Українське військо та військова еліта" (Київ, 31/03/1995 р.), Круглий стіл "Закон про об'єднання громадян" (Київ, 23/04/1995 р.), Міжнародний семінар "Фактори політичної стабільності в країнах з перехідною економікою" (Київ, 4-5/05/1995 р.).

Результати досліджень демонструвались окремою експозицією на виставці науково-технічних досягнень з питань забезпечення обороноздатності та безпеки України (Київ, січень-лютий 1994р.). На їх основі підготовлено ряд інформацій для Міністерства оборони та інших владних структур України, вони регулярно висвітлювались у пресі, на радіо і телебаченні, використовувались під час підготовки лекцій для фахівців виховної роботи Міністерства оборони та МВД України. Позиція та висновки автора знайшли своє втілення у проекті закону України Про статус і правовий захист учасників війн та членів їх сімей, який підготовлено на замовлення Співки воїнів-інтернаціоналістів України.

Дисертація складається із вступу, шести розділів, висновку, бібліографії та додатків, в яких подано інструментарій і соціографічні матеріали дослідження.

II. ГОЛОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі міститься виклад актуальності теми дисертаційного дослідження та обґрунтовується узагальнена структура отриманих результатів.

У першому розділі "Стан військово-соціальних проблем" аналізуються літературні джерела і багатоманітний спектр суспільної думки щодо військово-соціальної спадщини колишнього СРСР, дається порівняльний аналіз даних конкретних військово-соціологічних досліджень, що їх було здійснено в Росії та України у перші роки становлення національних збройних сил, а також обґрунтовуються програма, мета і завдання дослідження.

В літературі, що характеризує спадщину радянської армії зазначається, зокрема, що критичний підхід як постійний фактор самоаналізу і зворотного зв'язку не був притаманний колишній військовій структурі. Фактично не було практики роз-

повсюдження чи оприлюднення в суспільстві будь-якої військово-соціальної інформації. І це зрозуміло, бо армія була символом зовнішньої могутності супердержави, до того ж, в разі необхідності, вона використовувалась для забезпечення внутрішнього порядку в державі. Лише з початком перебудови відбулися певні зрушення, які відкрили громадськості реальний стан справ. Виявилось, що в суспільстві існують протилежні думки щодо шляхів розвитку і майбутнього армії як соціального і державного інституту, щодо її завдань та історії. Вочевидь заявила про себе потреба негайного розгляду складних проблем трансформації і реформування війська, особливо його соціальних та соціально-психологічних аспектів, адже і особистість, і соціальне середовище, і спілкування військовослужбовців є невід'ємними від загальнодержавної спрямованості, від тенденцій розвитку суспільного життя, від ставлення населення до своїх захисників.

Але передусім процеси перебудови порушили непохитні колись військово-політичні засади існування армії. Фактично наступальницька концепція почала поступово змінюватися на оборонну. І чим далі проявляла себе економічна криза, неспроможність держави утримувати могутній ВПК і велику армію, тим очевиднішою ставала на користь нової доктрини суспільна думка, яка позбавлялася стереотипу імперського мислення. Набиравала сили тенденція критичного переосмислення і змін щодо оцінок участі збройних сил в Афганістані та в інших маловідомих війнах, в яких СРСР брав участь після Великої Вітчизняної війни. Під сумнів ставилися невідворотність громадянської війни, необхідність багатомільйонних людських жертв під час Великої Вітчизняної війни, компетентність головнокомандуючих Радянського Союзу тощо.

У зв'язку з серпневими подіями 1991 року у праці аналізується ситуація до і після появи на терені СРСР нових суверенних держав та їх збройних формувань. Під кутом зору протистояння між старими і новими тенденціями у галузі національної безпеки розглядаються актуальні на той час проблема колективної безпеки (або неучасті у блоках і військових об'єднаннях), необхідність структурної і цільової перебудови армії, можливість путчу і вірогідність участі в ньому військових сил, перспективи продажу озброєння і військових техно-

логій за кордон, проблеми військового бюджету і конверсії військово-промислового комплексу, а також проблема так званих нестатутних відносин, яка за кількістю публікацій і гостротою полеміки перебільшила навіть такі першорядні проблеми, як соціальна незахищеність військовослужбовців та членів їх сімей, зниження престижу військової професії, труднощі призову і комплектування збройних сил, боєздатність армії тощо.

За логікою даного дослідження важливого значення набувають думки військовослужбовців про сучасний стан збройних сил, взаємини народу і армії, дисципліну і ставлення до служби. Ці питання аналізуються в роботі на матеріалах здійснених протягом 1992-1994 років соціологічних опитувань в Росії і спеціального експертного опитування 1992 року в Україні.

Зокрема, опитування в Росії засвідчили трансформаційні зміни мотиваційної структури особового складу армії. Замість панівного колись патріотичного мотиву вибору професії в цій структурі на перше місце постають мотиви матеріального змісту: перспектива досягнення забезпеченого матеріального становища, одержання додаткових матеріальних і соціальних пільг, освіти і спеціальності, яке в цивільних умовах є більш складним. Зазначені зміни мотивації військової служби і одночасно звужені можливості задоволення особистісних потреб військовослужбовця посилили дисциплінарні проблеми в армії (недбале ставлення до виконання службового обов'язку, пияцтво, запізнення і нез'явлення на службу, розкрадання військового майна тощо), урізноманітнили практику нестатутних відносин (протекціонізм і кумівство), перетворивши подекуди сімейні традиції служби у війську на кланову форму підтримки протиправних дій молодих військовослужбовців з боку їх впливових родичів, знайомих, батьків, додали нових форм злочинності в армії (казармений рекет, торгівля зброєю тощо), сформували нові мотиви служби (найманцями в країнах, де відбуваються збройні конфлікти) тощо. Невпевненість і почуття соціального дискомфорту, що його зазнав кожен восьмий з десяти військовослужбовців у перехідний період існування Збройних Сил РФ, збільшили кількість тих, хто на знак протесту виявив готовність піти у відставку або взяти участь у

діях на захист своїх прав.

Розвиток взаємин між цивільним населенням і армією опитування в Росії засвідчило в цілому як сприятливу тенденцію. В той же час є випадки негативного ставлення місцевого населення до масового заселення демобілізованими військовослужбовцями з сім'ями окремих населених пунктів і районів. Особливо це дратує людей старшого віку, які саме з цими фактами пов'язують зростання цін на місцевих ринках (через вищу купівельну спроможність військовослужбовців) чи несправедливий розподіл житла.

Експертне опитування, здійснене в Україні, як і результати досліджень в Росії, засвідчило, що українська армія перебуває сьогодні разом з усім суспільством на етапі перехідного періоду історії. Але глибинний характер суспільної трансформації набуває тут особливого драматизму, оскільки заторкує притаманну цій інституції природу регламентованого примусу. Посилення трансформаційних процесів в армії, загострення кризи її ціннісно-нормативних систем порушує природний механізм відтворення взірців як постійно діючої й інтегруючої частки свідомості і поведінки військовослужбовців, морально-психологічної єдності війська, його боєздатності.

Такий результат є закономірним, оскільки армія - це соціальний інститут суспільства, в ній як у дзеркалі відбиваються всі болючі процеси та суперечності, які дестабілізують суспільний стан, породжують соціальну напруженість, дезорганізують соціальну поведінку великої маси людей. Успадковані Збройними Силами України протекціонізм, бюрократизм, формалізм тощо, а також породжені перехідним станом соціально-правова незахищеність всіх категорій військовослужбовців, низький рівень їх матеріального забезпечення, падіння престижу армії, військової дисципліни, - все це разом посилює дестабілізуючий вплив на військову структуру, зумовлює різке відставання в цілому процесів реформування армії від об'єктивних вимог сьогодення. Йдеться насамперед про впровадження принципово нових засад побудови збройних сил - від військової доктрини до комплектування і морально-психологічної підготовки кадрів.

За цих умов основоположними засадами стабілізації ситу-

ації в армії стають механізми регуляції та саморегуляції поведінки військовослужбовців. Саме це й підтвердило експертне опитування військовослужбовців української армії. Зокрема, узагальнення його результатів дало змогу виявити в наявній проблемній ситуації найбільш вагомі і впливові протиріччя між:

а) об'єктивною необхідністю оборони суверенної держави, захисту її кордонів та небажанням досить значної частини молоді служити в збройних силах;

б) назрілою потребою створення професійної армії, запровадження контрактної служби та невідповідності суспільних інститутів, в тому числі і збройних сил, а також молоді до переходу на нові засади комплектування Збройних Сил України;

в) об'єктивною тенденцією до демократизації збройних сил та низьким рівнем готовності кадрового складу армії ефективно виконувати свої обов'язки за умов демократизації;

г) жорсткими і зростаючими вимогами до рівня освіти військовослужбовця, його загальносвітоглядного розвитку, професійної, правової та моральної культури, з одного боку, та невідповідними якостями особового складу збройних сил - з іншого;

д) інституціональною потребою неухильного виконання нормативних вимог, особливо статутних, недосконалістю системи нормативного регулювання в армії в цілому та підвищенням рівня самосвідомості військовослужбовців, зростанням почуття особистої гідності, розширенням можливостей вибору типів поведінки, способів вирішення завдань, які постають під час виконання військових обов'язків.

Таким чином, матеріали, одержані внаслідок аналізу результатів експертного опитування, вказують на існування в армії широкого спектра проблем, які, з одного боку, стосуються особистих інтересів військовослужбовців, а з іншого - державних інтересів України. Очевидно, що розв'язання цілісного комплексу соціальних і соціально-психологічних проблем, які нагромадились, є основною умовою успішного проведення демократичних реформ, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню боєздатності збройних сил та професіоналізму військовослужбовців.

Як зазначено вище, дисертаційне дослідження побудовано на концептуальному підході, в якому головною постаттю в системі військової організації вважається особа військовослужбовця. Його поведінка в умовах трансформації суспільства і армії. Концептуально при цьому соціальну поведінку особистості розглянуто в аспектах реальної, оптимальної та ідеальної моделей її реалізації. Визначено також, що реальна поведінка - це емпіричне фіксування дійсної поведінки. Оптимальна модель, на відміну від реальної, відображає поведінку, що відповідає нормативним (статутним) вимогам. Ідеальна модель поведінки - це загальнокультурний ідеал, який закріплено в даному культурному середовищі, в нашому випадку - в культурі та менталітеті українського воїнства.

В дисертації особливо наголошено на аналюванні соціально-психологічного механізму поведінки особистості військовослужбовця (розділ другий), конструюванні моделей поведінки різних типів особистості в тих чи інших типових умовах військової служби (розділ третій).

Нестабільність суспільних відносин і необхідність суттєвої перебудови армії створюють специфічні умови для подальшого існування та розвитку тих негативних явищ у військах, які традиційно визначаються поняттям нестатутних відносин. Залежно від характеру та рівня суперечностей, що виникають у сучасному суспільно-політичному, економічному житті України, а також у зв'язку із знеціненням старих та невизначеністю нових ідеалів, недосконалістю юридичних рішень, прийнятих законів про армію виникають різноманітні нові форми негативних нестатутних відносин та проявів поведінки, зокрема порушення, що вчиняються під гаслами ризикової економіки. За своєю природою та проявами нестатутні відносини характеризуються досить високим рівнем складності з точки зору теоретичного аналізу, діагнозу, прогнозу, профілактики та корекції, отже тому і потребували розробки концептуального підходу їх дослідження (розділ четвертий).

Окремим напрямом дослідження стало вивчення системи життєвих цінностей, планів та інших соціально-психологічних елементів особистісної структури (розділ п'ятий). При цьому враховано, що структура особистості є невід'ємною часткою складного механізму регулювання та саморегулювання поведінки

особи; зазнає досить суттєвих позитивних і одночасно негативних змін як після призову людини до військової служби, так і після звільнення у запас чи у відставку; значно деформується під впливом всеохоплюючої кризи, що її переживає нині наше суспільство і виявляє переорієнтацію на нову систему цінностей, що формується разом із змінами у суспільстві і армії.

Важливою складовою на останньому етапі дослідження стало вивчення проблем соціальної конверсії в армії, що загально відома як скорочення Збройних Сил України (розділ шостий). Складність вивчення цих завдань полягала в їх багатоаспектності: йшлося не лише про визначення загальних орієнтацій звільнених на майбутнє, їх готовність до змін, пов'язаних із специфікою цивільного життя; справа не тільки в уподобаннях, які впливають на обрання конкретної сфери майбутньої діяльності, професії; важливі не самі лише самооцінки чи претензії щодо працевлаштування. Ці першорядні наукові завдання необхідно було розв'язувати за реальних умов відсутності житла, невлаштованості членів сімей військовослужбовців, що негативно впливало на їх професійну адаптацію. Тому поряд із спеціальними соціально-психологічними проблемами вивчалися і соціально-економічні умови профадаптації звільнених. Певно, що була потреба і у прогнозуванні масовості процесів і явищ, що досліджувались, визначенні найсприятливіших термінів звільнення (по роках і місяцях).

Другий розділ "Теоретичні проблеми оптимізації соціальної поведінки військовослужбовців" присвячений розробці і обґрунтуванню концепції і проблем оптимізації соціальної поведінки, основою якої в армії є нормативна система її регуляції та саморегуляції.

Дослідження норм регуляції та саморегуляції поведінки особи посідає важливе місце в таких галузях соціології та психології, як теорія малих груп, теорія референтних груп, теорія організації тощо. Окремі аспекти проблеми розглядаються психологією особистості та теорією свідомості. Перше, взяте до уваги при розробці концепції загальне положення цих теорій, полягає в тому, що нормативна регуляція і саморегуляція є складовою значно ширшої системи регуляції поведінки особистості і водночас вона охоплює гетерогенні за своєю ос-

новою та функціями компоненти. Друге концептуальне положення полягає в тому, що поведінка особи (об'єкт регуляції) має єдину структуру і тому цілком припустимо розглядати форми зовнішньої регуляції та саморегуляції поведінки як структурно подібні, а показник ступеня такої подібності - як важливу характеристику ефективності регуляції поведінки в цілому, що відбиває міру узгодженості особистісних та соціальних впливів на поведінку. Третє положення є наслідком застосованого до поведінки принципу холізму (цілісності) і змусило нас не розділяти форми її регуляції за суб'єктом здійснення. В той же час останнє обмеження зумовило необхідність зосередити увагу на реальній поведінці особистості військовослужбовця за тих чи інших соціальних умов.

Оскільки реальна поведінка є цілеспрямованою і фактично її регулювання орієнтовано так, щоби узгоджувати її щодо будь-якої цілі або групи цілей, існує багато паралелей між формами регулювання та механізмами цілеутворення. Основа цих паралелей полягає у підкресленні дослідниками певних класів поведінкових детермінант. В нашій концепції взято за основу сім механізмів доцільності (за Н.Наумовою), відповідно до яких в роботі проаналізовано сучасну практику застосування семи основних форм регуляції поведінки військовослужбовців: "смысловиттєву", "моральну", "ціннісну" (або "пріорітетнісну"), власне "нормативну", "цільову", "особистісно-орієнтовану" та "пошукову" (або "імпульсивну"). У процесі аналізу визначено характерні труднощі і недоліки, що виникають нині в сфері військово-соціального управління, а також сформульовано рекомендації щодо їх подолання.

Згідно з визначеним концептуальним підходом до армії як до структурного елемента складної системи "суспільство-армія-індивід" при визначенні ключових проблем оптимізації нормативного регулювання та саморегулювання соціальної поведінки військовослужбовців враховано такі загальні властивості складних соціальних систем, як раціональність, стабільність, опір командно-адміністративному тиску, можливість управління лише за умов дії на так звані точки впливу (тобто на невелику кількість параметрів, до зміни яких система особливо чутлива), конфліктність між короткото довгостроковими цілями, виникнення тенденцій до погіршення стану систе-

ми в разі нераціонального втручання або тривалої відсутності зовнішнього втручання. З огляду на ці властивості в роботі проаналізовано деформацію процесу реформування армії, а також процес її демократизації, що залежить від основоположних засад військової політики і функцій армії та водночас створює загальні умови оптимізації всієї системи регулювання соціальної поведінки військовослужбовців.

Серед проблем оптимізації соціальної поведінки в армії науковий та практичний інтерес становить розкритий з дисертації соціально-психологічний механізм процесу адаптації особистості до нового середовища, засвоєння нової системи цінностей як регулятора соціальної поведінки, а також дослідження ролі формальних та неформальних структур під час цього процесу. Зокрема, встановлено, що ступінь адаптації військовослужбовців до умов і вимог військової служби та, відповідно, рівень дисципліни прямо залежать від того, наскільки військові норми, в першу чергу статутні вимоги, збігаються із соціальними цінностями даного культурного середовища, а також із цінностями, що інтеріорізовані особистістю військовослужбовця в процесі соціалізації. Розбіжності між цими регулятивними структурами породжують конфлікти у військових колективах та у взаєминах між командиром і підлеглими, між військовослужбовцями, а в межах індивідуальної поведінки можуть навіть супроводжуватись самовідстороненням, заколотом, втечею та іншими формами групової або індивідуальної дезорганізації.

Аналіз емпіричних даних свідчить, що в умовах трансформації суспільства і армії відбувається зростання ролі особистісного фактора, його персоніфікація. Це, з одного боку, супроводжується розширенням демократичних засад, а з іншого боку, - посиленням авторитаризму, навіть свавілля; у військових колективах поширюється вплив екстремістськи настроєних угруповань і окремих осіб. Ці об'єктивні суперечливі особливості часу доцільно всебічно враховувати при визначенні засобів нормативного регулювання та саморегулювання соціальної поведінки військовослужбовців, з чого випливає необхідність дотримання таких вимог збереження суверенитету особистості: заборона на довільне вторгнення в її біосоціальну структуру, духовний та морально-психологічний світ; забезпечення свобо-

ди саморозвитку та самовиявлення особистості; гарантування прав особистості та забезпечення умов для виконання нею обов'язків, в першу чергу військових.

Щодо загальних проблем, які постають в контексті оптимізації системи регулювання соціальної поведінки військовослужбовців в умовах трансформації суспільства і армії, у праці визначено і обгрунтовано такі: демократизація внутріармійського життя; вдосконалення відносин між офіцерським складом та підлеглими; міжособистісних відносин в офіцерському та солдатському середовищі; розвиток та збагачення військових традицій; удосконалення армійських ритуалів, де особливе місце займає власне система регулювання та саморегулювання.

Важливу увагу в дисертаційному дослідженні приділено розробці й обгрунтуванню механізму правового регулювання (МПР), а також аналізу сутності правової норми, якій властиві загальний державно-владний характер і основоположна роль у регулюванні соціальної поведінки військовослужбовців. Зокрема визначено, що провідну роль в МПР відіграють загальновійськові статuti Збройних Сил України, удосконалення яких є важливим напрямом оптимізації системи нормативного регулювання сиспільних відносин в армії. Основними завданнями в цій роботі повинні стати: формування таких, що відповідали б новим соціальним реаліям, дозволів і заборон; широке застосування інших (позаправових) соціальних норм, що регулюють поведінку; забезпечення дієвості положень законів, передусім тих, що визначають права та свободи військовослужбовців як громадян.

В комплексі засобів та норм регуляції соціальної поведінки військовослужбовців важлива роль належить традиціям, звичаям, ритуалам, яким характерна своєрідна "дволикість". З одного боку, вони безпосередньо взаємодіють з чисельними зовнішніми формами соціальної регуляції, а з іншого - через властиві їм механізми (соціального впливу, тиску, "мімікрії", "зараження" тощо) поширюють свою дію на внутрішні, психологічні компоненти особистості. Саме інтегративний і соціально-психологічний потенціал традицій, звичаїв і ритуалів надає їм можливість виступати надійними провідниками соціального та інституційного контролю і управління в армії.

Засвоєні, інтеріоризовані, перетворені у стійкі компоненти внутрішнього світу військовослужбовця норми традицій, звичаїв і ритуалів впливають на його поведінку через систему внутрішніх факторів регуляції - самосвідомість і самооцінку, мотиваційну систему установки, тобто стають особистісними засобами регуляції поведінки (здійснюють саморегуляцію).

У третьому розділі "Моделювання нормативної поведінки військовослужбовця строкової служби" обґрунтовується запропонований в дисертації підхід щодо моделювання різних типів поведінки строковослужбовця в тих чи інших ситуаціях служби, аналізуються показники і фактори, що впливають на поведінку особистості в цих умовах.

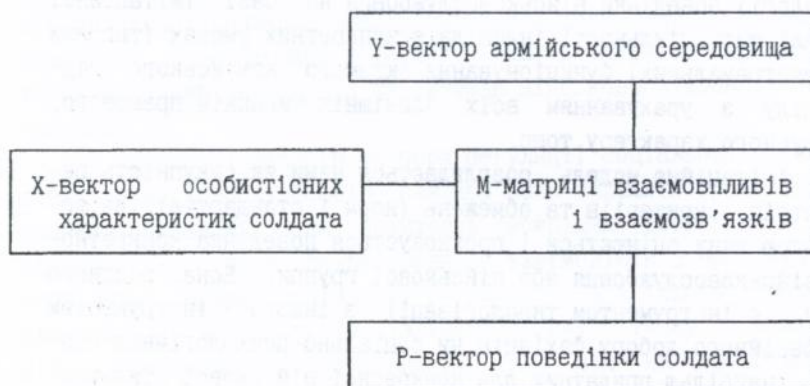
В цілому зазначений підхід побудовано на існуючих уявленнях про процес соціалізації молодого людини, в якому армія відіграє певну роль, адже вона порушує усталений часовий простір (модус, валентність рецепції, ідентифікацію, циклічність часу) і структурно-функціональний компонент соціалізації особистості призовника. Щодо останньої, то армія, по-перше, розглядається як система визначених структур, а саме вертикальних, горизонтальних, родовидових (Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили, Військово-Морські Сили), а по-друге, - як система визначених функцій (економічна, професійна, етико-моральна, політична, світоглядна), які виступають засобом ідентифікації. Все це уможливорює розгляд типології поведінки військовослужбовця на базі імітаційної моделі життєдіяльності індивіда в конкретних умовах (типових чи екстремальних) функціонування окремого армійського підрозділу з урахуванням всіх зовнішніх чинників правового, статусного характеру тощо.

Імітаційна модель розглядається нами як сукупність параметрів, критеріїв та обмежень (норм і стандартів), за допомогою яких оцінюється і прогнозується поведінка конкретного військовослужбовця або військової групи. Вона, з одного боку, є інструментом типологізації, з іншого - інструментом професійного добору фахівців чи соціально-психологічних типів, найбільш придатних для конкретної військової діяльності; з третього - інструментом-індикатором для соціально-психологічного коригування структури особистості.

Розробляючи імітаційну модель ми враховували результати

попереднього аналізу типів поведінки військовослужбовців, зокрема її залежність від системи трьох груп факторів. Першу групу факторів складають зовнішні фактори, які характеризують армію як соціальний інститут (державна політика, військова доктрина, правовий статус та престиж армії, характер і рівень розвитку економіки та культури). Другу - внутрішньо-інституціональні фактори, що визначають принципи побудови армії, зокрема специфіку регламентації сфер прояву особистості (емоційної, волевої, інтелектуальної тощо) та її життєдіяльності (за просторово-часовими характеристиками); міжособистісну та групову субординацію; акумулятивний характер ініціативи, творчості; корпоративну ідеологію та індивідуальні системи ціннісних орієнтацій. Третю - чисельні особистісні фактори.

З метою теоретико-еспериментального обґрунтування системи показників і факторів, які впливають на поведінку військовослужбовця строкової служби, в дисертації розроблено багатофакторну модель залежності параметрів поведінки солдата від його особистісних характеристик та факторів армійського середовища. Проведена експертна оцінка вибраних одиниць аналізу надала змогу створити відповідний перелік факторів армійського середовища, особистісних характеристик та пара-

Мал.1. Експертно-діагностична модель поведінки військовослужбовця строкової служби

метрів поведінки солдатів, які, власне, й було включено до моделі; визначено шкали виміру цих показників і розроблено алгоритм та методики їх подання, аби забезпечити міждисциплінарне співставлення, перетворення, інтеграцію та інші операції обробки та аналізу даних; нарешті, побудовано експертно-діагностичну модель, виходячи з базового поняття поведінки та операційного представлення її показників. Побудована таким чином експертно-діагностична модель поведінки солдата строкової служби (див. мал.1) є цілком спроможною, на нашу думку, віддзеркалювати три основних різновиди поведінки: нормативну (NP), реальну або емпіричну (EP), ідеальну або теоретико-розрахункову (RP).

Аналіз результатів експертно-діагностичного оцінювання визначених показників соціальної поведінки строковослужбовців засвідчив, що для сучасних умов військової служби актуальними інтегральними показниками нормативної поведінки є: виконання на належному професійному рівні штатних (за посадою) обов'язків як в цілому, так і в конкретній ситуації служби; стійке переборювання труднощів військової служби; беззаперечне, точне і своєчасне виконання наказів командирів; подання допомоги воїнам першого періоду служби. В той же час культивована нині в армії нормативна модель поведінки строковослужбовця ще слабо, на жаль, відбиває такі її характеристики, як захист честі і гідності товаришів по службі від морального або фізичного приниження, доброзичливе ставлення один до одного тощо. Такий результат є цілком характерним для нинішнього перехідного стану суспільства і всіх його інституцій, але для армії він характерний збігом трьох обставин:

а) особливістю військової організації, яка традиційно за будь-яких умов потребує регламентованого примусу;

б) інертністю стереотипів свідомості офіцерського корпусу, дії яких виходять з технократичного мислення (солдат - засіб досягнення мети, а не суб'єкт спільної дії);

в) станом аномії і характерним для нього низьким ступенем впливу нових (народжуваних) соціальних норм, що є відповідними цінностям громадянського суспільства, згідно з якими окрема особа військовослужбовця стає самоціннісною.

Невтішними в цілому є й результати аналізу факторів

(об'єктивних і суб'єктивних), що лежать в основі нинішньої нормативної поведінки в армії. Зокрема, такі об'єктивні фактори, як побутові умови служби, рівень підготовки та проведення заходів у військовій частині, вимоги до особистісних якостей строковослужбовців оцінюються експертами-офіцерами високо. Проте залишається пониженою (як нормативна вимога) об'єктивна оцінка, наприклад, необхідності здійснення того чи іншого заходу для строковослужбовців. Цілком поза увагою офіцерів залишаються й такі суб'єктивні фактори, що впливають на поведінку строковослужбовців, як безпідставно підвищені вимоги до них з боку сержантського складу, наявність особистого бажання строковослужбовців щодо власного розвитку, придбання протягом служби певного фаху тощо. Власне ці обставини багато в чому призводять до вияву різноманітних форм девіантної поведінки.

Четвертий розділ "Девіантна поведінка військовослужбовця строкової служби" в цілому присвячений розробці та обґрунтуванню концептуального підходу до вивчення нестатутних відносин, визначення їх детермінант, аналізу проблем, пов'язаних з нестатутними відносинами, а також типології девіантної поведінки.

Аналіз сучасної ситуації в Збройних Силах України свідчить про необхідність збільшення уваги до функціонування сильної і добре організованої системи командування, а також про необхідність розвитку системи захисту прав військовослужбовців, в тому числі соціально-психологічного. Однак перша зазначена мета майже не реалізується через складність служби офіцерів, їх незадовільне матеріально-побутове становище, неоднозначні умонастрої. Друга - лише прокладає собі шлях в суспільстві в цілому, ще менше - в армії, яка є копією суспільства, але дещо консервативнішою, оскільки цей інститут має зберігати певну сталість, необхідну функціонально. Отже, ситуаційні особливості життєдіяльності військовослужбовців, пов'язані з різноманітними проявами девіантної поведінки, являють собою своєрідні проєкції існуючих у державі моральних, економічних, політичних і правових відносин. Проте провідна роль у виникненні девіантної поведінки безперечно належить діючим мікросоціальним факторам, які в цілому характеризують специфіку життєдіяльності в системі збройних

сил. Тому адаптація до цих умов відповідно до нормативної поведінки має певну психологічну ціну.

Загальна невизначеність спричинює зниження вольової організованості та дисципліни, перевагу пасивної стратегії в поведінці. Цілковито можливо, що вона стимулює перегляд "я-концепції", підсилює такі особистісні якості, як конформізм, нерішучість, підозрілість, в гіршому разі - провокує до зловживання алкоголем, курінням або навіть наркотиками. Ці ж фактори можуть більше, ніж раніше, провокувати до таких масових станів, як психічне зараження, фрустрація. Зростання наведених ознак внутрішнього стану військовослужбовців закономірно призводить до послаблення бойових та дисциплінарних якостей вийськового підрозділу, зниження рівня керівництва в ньому і як наслідок - поширення нестатутних відносин.

Причини виникнення, особливості та тенденції розвитку нестатутних відносин в армії тривалий час залишались фактично поза увагою дослідників, а окремі спроби з'ясувати їх психологічну сутність або стримувались (через дію відомих "норм-заборон"), або мали досить фрагментарний, описовий, скоріше публіцистичний характер і не спирались на певні концептуально-теоретичні розробки та широкі експериментальні дослідження.

Методологічним висновком аналізу нестатутних відносин є концептуальна установка на необхідність дослідження як негативного, так і позитивного їх аспектів, що відповідає традиційному для вітчизняної науки діалектичному підходу до вивчення суспільних явищ. В рамках визначеного концептуального підходу нестатутні відносини стають єдиним соціально-психологічним простором, в межах якого відбувається конкретизація, особистісно-ситуаційна інтерпретація, доповнення, компенсація та коригування відносин, визначених статутами збройних сил, а також емпіричне нормотворення статутних відносин як у позитивному, так і в негативному напрямках.

Специфіка зазначеного підходу полягає в тому, щоб не стільки викорінювати нестатутні відносини, скільки спрямовувати їх розвиток у конструктивне русло, формувати умови для позитивного нормативного самовизначення, самовияву та створення військовою людиною своїх стосунків. В рамках такого підходу цілком правомірно припускати, що негативні нестатут-

ні відносини нерідко спричинені відсутністю умов для розвитку їх позитивних форм, соціальною та соціально-психологічною незахищеністю саме цих форм, а також їх суб'єктів в особі конкретних військовослужбовців, які прогнозують та відстоюють нові взаємини командира з підлеглим, молодого бійця із "старослужбовцем", що непередбачені діючими статутами, але є конструктивними, ефективними у конкретній ситуації та специфічних обставинах. Цілком закономірною в дусі визначеної концептуальної парадигми є й тактика аналізу нестатутних відносин, згідно з якою більш продуктивним є шлях від негативних нестатутних відносин до позитивних.

Продуктивним щодо вивчення нестатутних відносин, визначення особливостей та тенденцій їх розвитку є аналіз факторів або детермінант нестатутних відносин. Так, саме соціально-психологічні детермінанти, - що акумулюють в собі різноманітні соціальні, політичні, економічні, національні та інші суперечності суспільства і трансформуються у відповідні мотиви та форми поведінки, комунікативні акти, стосунки горизонтальної і вертикальної взаємодії, - є суттєвими з-поміж тих факторів, які в перехідних умовах суспільства і армії можуть породжувати конфлікти. Функціонально-психологічні детермінанти стосуються труднощів усвідомлення та дотримання статутів і переважно зумовлені індивідуальними відмінностями у розвитку вищих психічних функцій. Особистісно-психологічні детермінанти визначають залежність проявів поведінки від рис особистості військовослужбовця, характерологічних властивостей, здібностей, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій тощо. Значний вплив на поведінку, особливо молодого людини, мають і психофізіологічні чинники, зокрема нестійкість нервової системи, яка може провокувати агресивність, збудливість, неадекватні реакції (захисні і наступальні). Психолого-педагогічні детермінанти, що своєрідно "сприяють" нестатутним відносинам, пов'язані, перш за все, з незадовільною психологічною підготовкою командирів (як вихователів, керівників) і призовників до служби в армії.

Проведене експертне опитування і аналіз отриманих даних цілком підтвердили вагомість зазначених вище детермінантів нестатутних відносин і одночасно обумовили доцільність подальшого вивчення девіантної поведінки в армії відповідно до

п'яти типових ситуацій: допризовного періоду, призову та адаптації до армійських умов, професійного несення військової служби, очікування демобілізації, демобілізації та післядемобілізаційної життєдіяльності. Всі ці ситуації й було піддано ретельному аналізу у праці.

Проаналізовані вище соціально-психологічні особливості типових ситуацій створюють умови для визначення "вузьких місць" в структурі особистості, які можуть проявлятися у формі девіантної поведінки. Зокрема встановлено, що першим диференційним фактором, внутрішньою умовою девіантної поведінки слід визнати рівень стресостійкості особистості, адаптації солдата до нових, незвичайних і часто дискомфортних умов життєдіяльності.

При цьому військовослужбовці з високим рівнем стресостійкості відзначаються витривалістю, працездатністю, концентрацією уваги, стійкістю до перешкод, емоційною стійкістю, що у поєднанні з низькою тривожністю забезпечує надійність функціонування такого типу в нормативних умовах служби. Однак, в разі девіантної поведінки, зумовленої асоціальними установками або сформованою реакцією протесту, цей тип особистості може виявляти агресивність, злобливість, непоко-ру до статутних вимог тощо. Що ж до стресонестійкого типу особистості, то він за нормативних умов виявляє нерішучість, боязкість, внутрішню емоційну напруженість від очікування виконання важких завдань, а при девіантній поведінці може впадати в депресивний стан.

В роботі визначено необхідність окремого розгляду ще одного джерела девіантної поведінки військовослужбовців - акцентуації характеру, які прийнято вважати крайніми варіантами норми, що займає проміжне місце між станом психічного здоров'я та типовими психопатологіями. Зокрема, в роботі детально проаналізовано форми девіації поведінки особи, зумовлені такими типами акцентуації характеру особистості: експлозивним, гіпертичним, епілептоїдним, істероїдним, шизоїдним, циклоїдним, лабільним, психастенічним, астено-невротичним, нестійким, сенситивним та конформним.

П'ятий розділ "Соціальний портрет військовослужбовця Збройних Сил України" присвячений узагальненню соціального портрету офіцера і солдата української армії перехідного пе-

ріоду, а також висвітленню стану і тенденцій розвитку її ціннісно-нормативних систем.

Найважливішою з інтегральних соціальних характеристик армії є її престижність, яка віддзеркалює ступінь довіри до армії як соціального інституту з боку населення, престиж і привабливість військової професії у громадській думці та самооцінку престижу цієї професії з боку військовослужбовців. Результати дослідження за цим показником виявили протиречивість й невизначеність стану сучасної української армії. Зокрема, на фоні досить високого ступеня довіри суспільства до армії (понад 2/3 населення протягом 1994 року тою чи іншою мірою висловлювали довіру до армії) цілком низькими виявилися оцінка населенням престижу військової служби та його самооцінка з боку офіцерського корпусу. Закономірним явищем в таких умовах є й невизначеність офіцерів щодо привабливості їх професії. Так, самооцінка постаті офіцера (за дев'ятибальною шкалою, де спочатку - дуже негативний образ, а в кінці - дуже позитивний) дорівнює 4,5 бала.

Серед соціальних якостей, притаманних позитивному образу офіцера, респондентами було названо такі: дисциплінованість, компетентність, вміння керувати, відповідальність за свої рішення, загальна культура, розсудливість, готовність до фізичних навантажень, почуття патріотизму, готовність до дій, рішучість та вміння підкорятись. Характерно, що одна з основних якостей військовослужбовця - почуття патріотизму - займає в цій шкалі неперіоритетне восьме місце.

Як виявило проведене дослідження, з низькими оцінками престижу військової професії та задоволеності нею (задоволених лише 16%, не задоволених - 67%, передусім розміром грошового утримання, соціально-побутовими умовами і взаємовідносинами серед строковослужбовців) різко контрастують мотиви вибору професії офіцера. Названо, зокрема, такі: високий престиж офіцера у суспільстві, прагнення бути самостійним, висока і стабільна оплата праці і пенсія, прагнення до фізичного та психологічного удосконалення та романтика військової служби. Цілком очевидно, що прагматичні і романтичні уявлення про життя офіцера перебувають сьогодні в кризовому стані. Ані перша, ані друга групи цих мотивів реальним життям перехідного періоду не підкріплені. Суперечливі почуття

як наслідок трансформації суспільства і армії, зміни соціальних нормативів, що визначають свідомість і поведінку військовослужбовців, ускладнили їх адаптацію до інновацій.

Відповідність служби у Збройних Силах України життєвим планам, інтересам військовослужбовців строкової служби є важливим чинником, який значною мірою впливає на ставлення їх в цілому до армії, до сприйняття її як необхідного інституту суспільства. Аналіз даних дослідження за цим прагматичним показником засвідчив, що майже для кожного другого солдата служба в армії перешкоджає його життєвим планам, які пов'язані або з обраним вже фахом, або з можливістю набуття його під час служби чи після її завершення.

Враховуючи ці дані, можна дійти висновку, що усунення цих перешкод при подальшому вдосконаленні військової організації сприяло б реалізації життєвих планів солдатів, посилювало б позитивне ставлення молоді до військової служби в цілому. До подібного висновку доводять і результати проведеного в роботі аналізу факторів, що впливають на стан задоволеності солдатів військовою службою. На цій підставі, зокрема, визначено необхідність: забезпечення можливостей проведення вільного часу, самовиявлення і самореалізації особи; вдосконалення змісту служби, поліпшення її побутових умов, медичного обслуговування тощо.

Одним з вагомих результатів дослідження стало виявлення стану ціннісних орієнтацій військовослужбовців. Для цього було використано методику вивчення індивідуальної свідомості та групових уявлень, в основу якої покладено розуміння свідомості як носія функції загальної регуляції поведінки, що здійснюється на ґрунті збереженого свідомістю досвіду відносин "я - світ". Використаний методичний арсенал дозволив визначити: поширеність певного списку цінностей серед військовослужбовців, зв'язки між цінностями та їх змістовні групи, а також розбіжності між системами особисто прийнятих та декларованих в армії цінностей.

В цілому результати дослідження свідчать, що досить небагато з виявлених 46 цінностей мають значну вагу майже для кожного з офіцерів. Це такі цінності як "професійна компетентність", "дисциплінованість", "честь офіцера", "родинне благополуччя" та "вірність Конституції". При чому лише цін-

ність "дисциплінованість", що збігається з відповідною інституціональною нормою, є характерною для більшості офіцерів незалежно від їх професійного статусу чи вислуги років, роду військ чи місця служби, хоча її значення еволюціонує залежно від зв'язків, які вона утворює з іншими цінностями.

Наступним кроком аналізу став розгляд стану і динаміки особистих (індивідуальних) ціннісних систем, що складаються з умовних блоків "службово-професійних", "службово-патріотичних", "родинних та особистих" цінностей та цінностей "матеріальних переваг". При цьому виявлено наявність протиріч, що продукуються "невизначеністю" нинішніх умов функціонування збройних сил:

- між тенденцією до послаблення колишніх пріоритетів військовопрофесійної діяльності, девальвацією цінностей військової служби та традиційно високими нормативними вимогами до кадрового складу збройних сил, внаслідок чого гасла про підвищення військової дисципліни, професійне зростання, вірність присязі, Конституції тощо залишаються декларативними, не підкріпленими відповідними особистими цінностями;

- між суттєво оновлюваним змістом особистих ціннісних систем та уповільненням демократичних перетворень в армії, що знецінює повагу військовослужбовців до своєї особистості, знижує їх впевненість у собі, обмежує можливості формувати чи висловлювати власну думку, самостійно приймати рішення і в цілому гальмує програму реформування Збройних Сил України.

Загальний висновок щодо аналізу стереотипних ціннісних систем, що виявились більш насиченими і чіткіше структурованими, зокрема порівняння їх з особистими ціннісними системами кадрового складу Збройних Сил України полягає в тому, що ці природні елементи регуляції соціальної поведінки схильні до інертності і багато в чому залишаються незмінними. Вони дедалі більше мають невідповідностей складу та конфігурації, що професійно необхідні ефективному функціонуванню армії в нових історичних умовах. В той же час в управлінні військом ще не сформовано механізмів, які б узгоджували особисті інтереси військовослужбовців та інтереси армії як соціального інституту. Існуючі соціально-психологічні невідповідності зумовлюють зниження зацікавленості особового складу у якісному виконанні службових обов'язків, зменшують ефективність

використання професійного потенціалу офіцерського корпусу.

Щодо стану та динаміки ціннісних орієнтацій строковослужбовців і форм проявів їх поведінки, то в результаті аналізу виявлено тенденції до зростання утилітарної спрямованості і "відторгнення" військово-службових цінностей, з якими не пов'язується реалізація загальних "смысловиттєвих" орієнтацій солдатів. Останні мають більш складну і глибшу (ніж в офіцерів) структуру і характеризуються значною динамічністю. Це призводить до того, що строковослужбовці не мають бажання самореалізовуватися в армії (лише 4% опитаних заявили про бажання здобути військовий фах) і ставляться до служби як до примусового стану.

Значущість для них цінності "особиста свобода" є настільки великою, що саме вона визначає зміст багатьох інших цінностей. Отже і соціальна захищеність трактується солдатами переважно як умова збереження особистої свободи, що особливої ваги набуває на першому періоді служби.

Особисті та стереотипні структури ціннісних орієнтацій солдатів, як правило, не пов'язані з тими, які декларовані військовими статутами та іншими нормативними документами. Це, можна стверджувати, і є наслідком відсутності в Збройних Силах України механізмів узгодження особистих інтересів і цінностей строковослужбовців з інтересами армії (як соціального інституту). В свою чергу такий стан речей перешкоджає ефективному використанню молодих оборонців, призводить до виникнення різноманітних форм девіантної поведінки серед них, включаючи так звані негативні нестатутні відносини.

Шостий розділ "Соціальні проблеми професійної реадaptaції кадрового складу" присвячений головним чином проблемам повернення до активної професійної діяльності в суспільстві тієї частки кадрового складу військовослужбовців, яка звільняється внаслідок значного скорочення Збройних Сил України.

Масове звільнення військовослужбовців із Збройних Сил України має два основні чинники, які взаємопов'язані і діють паралельно. Перший відбиває об'єктивні умови реформування та реорганізації збройних сил, необхідність якісних і кількісних змін в структурі війська, його озброєнні та інших системах, що впливають на склад і зміст військових професій, чисельність військовослужбовців кадрового складу. Другий виз-

начається перехідним станом суспільства в цілому, коли майбутнє ще сприймається не як реальна цілісність, але як тривожна невизначеність.

Слід зазначити, що в дослідженні виявлено досить помітні зміни мотивації до військової служби, пов'язані насамперед з необхідністю матеріального забезпечення родини. Соціальна захищеність, яка була одним з визначальних мотивів обрання військового фаху, служби в армії (значне і стабільне грошове утримання, можливість отримання квартири, висока пенсія тощо), зараз матеріально не забезпечується, тож служба в армії втрачає привабливість, зменшується престиж військових професій. Звичайно, це труднощі перехідного періоду розбудови держави, зокрема реформування її економіки, але в особистій долі кожної людини виникають проблеми, які потребують конкретного вирішення, тому певна частина військовослужбовців кадрового складу планує звільнення із збройних сил за власним бажанням.

Дослідженням, зокрема, встановлено, що близько половини діючого офіцерського складу збройних сил очікує, що її буде звільнено з армії протягом 1994-1996 років у зв'язку з плановим скороченням. Характерно також, що переважна частина з них (близько 40% від всього особового складу) має намір звільнитись з армії за власним бажанням. Це, головним чином, пов'язано з такими причинами, як зниження рівня соціального захисту (78% опитуваних), невирішеність соціально-побутових проблем (60%), низький рівень престижу військової служби (53%), некомпетентність рішень вищого командування (26%), низький рівень дисципліни і правопорядку в збройних силах (13%), неприйнятність нових політичних чи моральних цінностей (11%), професійне розчарування (4%).

Тривожним, на нашу думку, є той факт, що кожний третій з тих, хто має намір звільнитись за власним бажанням (або 15% від всього офіцерського складу) - це найдосвідченіші офіцери з вислугою від 10 до 15 років. Значною є також частина офіцерів, яка пов'язує свій намір звільнення за власним бажанням з перспективою переведення до Збройних Сил Російської Федерації (6%) чи інших країн СНД (2%). Однак більшість офіцерів зорієнтована на працевлаштування в Україні, передусім в регіонах з найбільш розвинутою виробничою інфраструк-

турою.

Для вчасної і адекватної за змістом підготовки організаційних заходів (навчального процесу) є важливими отримані в результаті дослідження дані про популярні професії, що їх бажають одержати звільнені у запас офіцери. Як свідчать ці дані, найпопулярнішими серед військовослужбовців кадрового складу Збройних Сил України виявились професії юриста, економіста, менеджера, спеціаліста з маркетингу та інженера. В тому числі, в економічній сфері такі галузі як бухгалтерія, фінанси та кредит, банківська справа, фінансова інспекція. Не менш популярними виявились інженерні професії радіо- та електротехніка, електроніка, механіка та будівельника, а також такі спеціалізації в аграрному секторі як агрономія, зооінженерія, рибне господарство, бджільництво.

Важливими для організації цілеспрямованої підтримки звільнених є також проведений нами порівняльний аналіз номенклатури діючих військових професій та популярних серед військових цивільних професій. Аналіз даних засвідчив суттєві розбіжності між наявним і перспективним для військового фахами, що й зумовлює результат, за яким майже половина офіцерського корпусу орієнтована на здобуття нового фаху, третина - на відновлення або вдосконалення наявних у неї професійних знань і навичок і лише кожен з десяти висловив відсутність потреби в професійній перепідготовці в разі звільнення в запас.

Не менш важливим для надійного забезпечення масового скорочення особового складу збройних сил є розуміння глибинних факторів, що формують суб'єктивні параметри прогнозу успішної поведінки військовослужбовців у ситуації працевлаштування. Так, отримані за допомогою психологічного тестування дані свідчать, що на фоні загального низького рівня самовідношення офіцерів (його виявили 2/3 складу) суттєва частина з них (близько третини) гіперкритично оцінює свої можливості. Характерні для цього стану тривожність і невпевненість шкодять темпам і якості процесу адаптації офіцерів, що звільняються, до цивільних умов життя, істотно знижують їх шанси на професійний і життєвий успіх. Щоправда, ця обставина є найменш характерною для офіцерів з вислугою від 10 до 15 років.

Виявлені в дослідженні особливості психологічного стану

різноманітних категорій військовослужбовців дають серйозні підстави вважати психокорекційний напрям в роботі з офіцерським корпусом як необхідний (обов'язковий) елемент програми їх адаптації до цивільного життя за умов нинішнього скорочення Збройних Сил України. Доцільно також відрізнити за функціями і спрямованістю дві форми психологічної допомоги звільненим. *Перша форма* - професійно-орієнтаційна робота з військовослужбовцями, спрямована на виявлення їх схильності до тієї чи іншої професії, що включає консультативну роботу (в тому числі професійну психодіагностику) та інформаційну підтримку (надання інформації про стан справ на ринку праці, інформації про психологічні наслідки безробіття тощо). *Друга форма* - психокорекційна та психотерапевтична робота, спрямована на поліпшення загального психологічного стану звільнюваних, формування в них адекватного самовідношення, стимулювання активної діючої позиції у процесі працевлаштування. Отже, ефективне вирішення соціального завдання скорочення Збройних Сил України потребує розгортання в центрах перепідготовки і працевлаштування спеціальних програм інформаційно-консультативної та психотерапевтичної допомоги військовослужбовцям. В цілому ж, все зазначене вище потребує ретельного обліку і врахування у прийнятті організаційних, матеріально-технічних, фінансових та інших державних рішень, в тому числі й рішень щодо обсягів і терміну скорочення особового складу національних збройних сил, аби гармонійно поєднувати ці плани з реальними соціальними процесами, що відбуваються у ході трансформації суспільства і армії.

У висновку подано узагальнення, що визначають перспективу військово-соціальних досліджень, пов'язану насамперед із комплексним характером таких досліджень, застосуванням міждисциплінарних підходів тощо.

III. ОСНОВНІ ПРАЦІ ДИСЕРТАНТА З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ТЕМИ

Дисертант є автором 47 наукових публікацій загальним обсягом понад 50 д. а.

Основні ідеї та результати з досліджуваної теми викладено у наступних працях:

1. Становлення Збройних сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. - Київ: Інтерграфік, 1994. - 304 с. / Рецензії: Народна армія. - 1995. - 25 липня. - С.2-3; Євроатлантичний вісник. -1995. - N 1 (спецвип.). - С.15; Бібліотечний вісник НАН України. - 1995. - N 5. - С.35; Віче. - N 8. - С.155-157; Людина і світ. - 1995. - N 10. - С.46-47; Військо України. - 1995. - N 7-8. - С.52; Філософська і соціологічна думка. - 1995. - N 11-12.

2. Соціально-психологічне вивчення, прогнозування і корекція поведінки військовослужбовця. - Київ: Вид-во НДМЦ МО України, 1994. - 80 с. /у співавторстві з В.Вітером та ін./.

3. Управління соціальною поведінкою військовослужбовців (соціо-психологічний та аксіологічний аспекти). - Херсон: Взаємодія-Константи, 1995. - 20 с. (Бібл. "Констант". Серія "Армія на зламі епох") /у співавторстві з В.Очеретяним/.

4. К функционально-деятельностному подходу в исследовании руководства трудовым коллективом // Методология и история психологии. Экономическая психология хозяйственного управления: Тез. докл. VII съезда о-ва психологов СССР / АН СССР. Общ-во псих-в СССР. - М., 1989. - С. 91-92.

5. К вопросу о педагогической компетентности руководителя трудового коллектива // Пути развития социально-экономического и научно-технического прогресса союзных республик: Тезисы докладов респ. науч.-практ.конф. 15-16 июня 1989 г. - Вильнюс: ЛитНИИНТИ, 1989. - С. 7-9.

6. К вопросу о выборе стратегии и технологии образования в Украине // Изменяющийся мир и проблемы гуманитарного образования в высшей школе: Тезисы украинской науч.-практ.конф. Бердянск, 9-12 сентября 1992 г. - Бердянск: Педин-т, 1992. - С. 3-4.

7. Системотехніка і аналіз соціальної самоорганізації // Катастрофічні явища радянського суспільства та самоорганізуєча поведінка соціальних систем: Мат-ли міжнар. семінару. Київ, 6-11 вересня 1992 р. - ФРН: Акад. Ферлаг, 1992 (англ. мовою).

8. Соціостатєва ідентифікація та проблеми соціальної стратифікації // Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі. (Теоретичні та методологічні питання): Мат-ли міжн.

наук.-практ. конф. Київ, 31 травня - 4 червня 1993 / Ін-т соціології НАН України. - Київ, 1994. - С.43-47 /у співавторстві з Т.Сенченковою/.

9. Декларація Українського центру ліберальних ініціатив // Україна. Європа. Світ. - 1994. - 26 жовтня. - С.5 /у співавторстві з В.Піддубним та ін./.

10. Священик в армії. Потреба душі чи мода? // Віче. - 1995. - N 10. - С.65-71 /у співавторстві з О.Шубою/.

11. Військова реформа: соціокультурний дискурс // Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання/ Мат-ли міжн. наук.-практ. конф. 2-4 березня 1995 р., Київ. - К.: Вид-во НДМЦ МО України, 1995.

12. Регуляція соціальної поведінки військовослужбовців: Досвід соціально-психологічних досліджень в Україні // Конс-танти. - 1995. - Вип. 4 /у співавторстві з В.Очеретяним/.

13. Процеси ідентифікації особистості в кризовій ситуації суспільства // Українна: проблеми суспільства перехідного періоду. (Матеріали доповідей та повідомлень II школи молодих соціологів України). 12-18 вересня 1994. - Бердянськ, 1995. - С. 53-58 /у співавторстві з Т.Сенченковою/.

14. Прогноз потрібен. І не тільки погоди... Особливої ваги він набуває при скороченні Збройних сил // Народна армія. - 1994. - 16 березня.

15. Нынешнее противостояние между парламентом и президентом не перерастет в вооруженный конфликт // Интерфакс-Украина. - 1995. - 6 июня.

16. Будівництво Збройних сил України: Соціальні та соціально-психологічні проблеми // Народна армія.-1995.-25 липня.

17. Етнічна картина світу // Етнічний енциклопедичний довідник України. - Київ: ІНТЕЛ, 1995 (у друку).

18. Етнометодологія // там же.

19. Етнопсихологія // там же.

20. Етнотип // там же.

21. Етнічна мораль // там же.

22. Етнічні цінності // там же.

23. Етнічні установки // там же.

24. Етнічні експектації // там же.

25. Розвиток України: макросоціальний підхід // Віче. - 1996. - N 1. С.45-55.

Афонин Э.А. Становление Вооруженных сил Украины: социальные и социально-психологические проблемы.

Диссертация в виде монографии на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.03 - социальная структура, социальные институты и социальные отношения. Харьковский государственный университет, Харьков, 1996.

В диссертации на основе изучения и обобщения литературных источников, официальных документов, данных экспертного и массового опросов, психологического тестирования и наблюдений проведен комплексный анализ становления в Украине такого важного социального института как армия. Исследованы истоки, социальные и социально-психологические проблемы, которые встают в процессе ее реформирования. Особое внимание уделено рассмотрению процессов регуляции и саморегуляции поведения военнослужащих, определению места и роли в этих процессах норм права, морали, традиций, обычаев, ритуалов. Раскрыты состояние и тенденции изменения ценностных ориентаций, которые составляют основу современного поведения офицера или солдата. Детально рассмотрены такие существенные для войска проблемы, как неуставные отношения, диагностика и коррекция девиантного поведения срочных служащих, а также проблемы профессиональной адаптации кадрового состава Вооруженных сил, увольняемых в связи с реформированием и значительным сокращением армии.

Afonin E.A. Ukrainian army rais up: social and social-psychological problems.

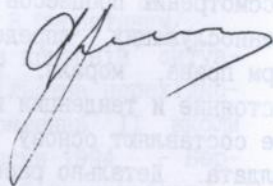
Doctor's thesis of monography presented for a degree "Doctor of Sociological Science", specialized field - 22.00.03 - social structure, social institutes and social relations. Kharkiv State University, Kharkiv, 1996.

The dissertation is an attempt of complex sociological analysys of Army like important social institution of New Independent Ukraine. Sources, social and social-psychological problems appearing during the period of ukrainian army rais up are investigated. The main attention is paid to such processes: regulation and self-regulation of servismen; identification of legal and moral norms, traditions and

habits, place and role in these processes. Present level and dynamic tendencies of value orientations which are the base of soldier and officer behaviour are studied. Such important for army problems as against-drill regulation behaviour, diagnostic and correction of soldiers deviant behaviour and problems of professional adaptation of military personnel as a result of army reduction are observed.

Ключові слова:

Збройні Сили України, соціальний інститут, трансформація, регуляція поведінки, ціннісні орієнтації, нестатутні відносини, професійна реадаптація.

Підписано до друку 17.04.96. Формат 84x108/32.

Папір офсетн. Друк.арк.2,0. Обл.-вид.арк.2,0.

КНФ. Зам. 5-2037.

AB 34.521